
**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՂՋԻԿՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱՆԱՅՔ
ԲՈՐԻՍ ԼԱՉԱՐԵՎՍԿՈՒ ԱԿՆԱՐԿԱՇԱՐՈՒՄ**

ԶԱՔԱՐՅԱՆ Ա. Հ.

1919–1920 թթ. Ռոստովում, Արմավիրում, Թիֆլիսում և Երևանում իր դասախոսություններով հայությանը հիացրած ռուս գրող Բորիս Լազարևսկին (1871–1936)¹ 1920-ին Կ. Պոլսով Փարիզ մեկնելիս՝ նրբին տպավորություններով ու զգացմունքներով շարադրված՝ այդ դասախոսություններն ամբողջացնում և արևմտահայ թարգմանությամբ՝ «Հայաստանի աղջիկներն ու կիները» վերնագրով, «Ճակատամարտ» թերթում տպագրում է իր ծավալուն քննական ակնարկաշարը²:

Ընդմիջարկելով ասենք, որ հայ իրականության մեջ կնոջ դերի, նրա դրության, կանանց հարցի ուսումնասիրության խնդրի գիտակցությունն ու կարևորությունը սկզբնավորվել է XIX դ. 50-60-ական թվականներից: Այդ գործի նախանձախնդիրն են եղել հայ գրողները՝ իրենց երկերով, ապա ժամանակի պարբերական հրատարակությունների շուրջ համախմբված գործիչները, որոնք բազում էջեր են նվիրել այդ հարցերին: Մասնավորապես, դրա խոսուն վկայությունն է այն, որ 1912 թ. Թիֆլիսում «Մշակ» թերթի 40-ամյա հոբելյանի առթիվ հրատարակվել է «Մշակը» և հայ կինը՝ ժողովածուի 1-ին հատորը՝ նվիրված «կանանց հարցին ընդհանրապես և մասնավորապես հայ կնոջ առաջխաղացման գործին»: Թերթում լույս տեսած առաջնորդողները, հոդվածները և բանասիրական նյութերը արտացոլում են հայ կնոջ մտավոր ու բարոյական զարգացման ընթացքը:

Օտար, հատկապես ռուս ուսումնասիրողների և ճանապարհորդների կարծիքները Արևելքի կնոջ մասին ընդհանրապես և հայ կնոջ մասին՝ մասնավորապես, մեզանում շրջանառվել են XIX դ. 80-ականներից: Այսպես, հայտնի է, որ հասարակական գործիչ Գանկելիչը Կովկասում եղած ժամանակ «խորությամբ» ուսումնասիրել է հայ ընտանիքը, նրանում կնոջ ունեցած դերը: Դրա վկայությունն է 1881 թ. սկզբին Թիֆլիսում նրա կարդացած դասախոսությունը «Հայ

¹ Մանրամասն տե(ս) *Զաքարյան Ան.*, Հայաստանը Բորիս Լազարևսկու ստեղծագործության և հասարակական գործունեության մեջ (Պատմա-բանասիրական հանդես, 2002, N 3, էջ 103-107) , *Закарян Ан., Трагедия армянского народа в оценке русских литераторов, Е., 2003, с. 204-211.*

² Ճակատամարտ, 7.X.1920, 8. X. 1920, 9. X. 1920, 10. X. 1920, 12. X. 1920, 13. X. 1920, 14. X. 1920, 15. X. 1920, 16. X. 1920: «Այս ուսումնասիրությունը «Ճակատամարտ»-ի համար գրած է Բորիս Լազարևսկի, ռուս գրող՝ Չեխովի դպրոցեն, որ ունեցել է շատ արկածելի կյանք մը: Բնիկ ուկրաինացի, ավարտած է՝ Քիևի համալսարանին իրավաբանական ճյուղը, վարած է զինվորական և ծովային պաշտոններ: Ռուս և ճապոնական պատերազմեն հետո ինքզինքը նվիրելով գրականության, արտադրած է շատ մը գործեր՝ մեծ մասով մանրավեպեր: Վերջերս մեծամասնական հալածանքեն փախչելով՝ անցած էր Օտեսա, ուրկե գնաց Թիֆլիս և Երևան, ու այժմ Պոլիս եկած է Փարիզ անցնելու համար», - ասվում է խմբագրության ծանոթագրության մեջ (նույն տեղում, 7. X. 1920):

կինը» թեմայով: «Արևելյան բոլոր կանանցից մենք միայն մեկին ենք ճանաչում, որը, չնայելով իրան սպառնացող բազմաթիվ վտանգներին, խստությամբ պահպանել է իր բարքերի մաքրությունը՝ այդ կինը հայուհին է»³, - սկսելով դասախոսությունը՝ նշել է Գանկելիչը: Եվ դա միայն այն բանի շնորհիվ, որ նա «որպես դևիզ» է իր համար ընտրել աշխատանքը, հավատը և ընտանիքը: Հանգամանորեն անդրադառնալով այս հարցերին՝ դասախոսը, մասնավորապես, նկատում է. «Հայ կինը կրթում է մանուկներին ծնողական իշխանության հնազանդության մեջ և իր կրոնի վարդապետությունների համաձայն... Աղջիկների կրթության վրա առանձին ուշադրություն է դարձվում, և ամբողջ Հայաստանը կարող է պարծենալ նրանով, որ նա դեռևս չներկայացրեց աշխարհին այն գայթակղող և հրապուրիչ պատկերներից և ոչ մեկը, որոնց վրա նկարվում են շնություն, անհարազատ ծնունդ և պրաստիտուցիա... Հայ կինը գորություն է ստանում նույնպես իր կրոնական համոզմունքների մեջ, իր ժառանգական ավանդությունների սերի մեջ և իր բարքերի մաքրության մեջ»⁴: Վերջում Գանկելիչը նշում է, «որ ժողովրդի մասսայի մեջ գերակշռում է բարոյականությունը և բարօրությունը»⁵:

Հայ կնոջ մասին ուսումնասիրություն է կատարել նաև ռուս հայտնի ճանապարհորդ, բժշկապետ Ա. Ելիսենը, որը 1880-ական թվականների կեսերին Ռուսաստանի Աշխարհագրական ընկերության հանձնարարությամբ ճանապարհորդել է Հայաստանում և գլխավորապես Փոքր Ասիայում: Վերադառնալով Պետերբուրգ՝ կարդացել է մի շարք դասախոսություններ Արևելքում կնոջ դրության մասին: Այնուհետև Ա. Ելիսենը իր դասախոսությունները տպագրել է տեղի «Северный вестник» ամսագրի 1888 թ. համարներում: Պարբերականի N 10-ում տպագրվել է Ելիսենի 6-րդ դասախոսության մի մասը, որ վերաբերում է հայ կանանց: Ի դեպ, հոդվածն անմիջապես թարգմանվել է հայերեն, տպագրվել «Արձագանք» շաբաթաթերթում, «Արևելյան մամուլում» և ընդարձակ մեկնաբանություններով՝ «Մշակում»⁶:

Այս շարքում ուշագրավ է նաև Յու. Վեսելովսկու «Կանանց ճակատագիրը հայ գրական գործիչների արտացոլմամբ» ուսումնասիրությունը⁷:

³ Մշակ, 1881, N 86:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Մանրամասն տե՛ս Արձագանք, 23. X. 1888, N 41, էջ 571-572, Արևելյան մամուլ, 1888, նոյեմբեր, էջ 534-536, Մշակ, 1888, N 124, 125:

⁷ **Веселовский Ю.**, *Литературные очерки, М., 1900, с. 540-563*. Մեր օրերում ևս հայ կնոջ կերպարը ուսումնասիրության նյութ է օտարների համար: Այսպես, 2003 թ. նոյեմբերի 12-ին Գոնգորտիա համալսարանի Սիմոն դը Բովուար հաստատությունում՝ Համագգային-Մանահին մասնաճյուղի գրական հանձնախմբի նախաձեռնությամբ կայացել է Վիկտորիա Ռոյի հեղինակած «Հայ կանանց գրականության պատմական ակնարկ» գրքի շնորհանդեսը: Ուսումնասիրելով 5 հայ կին գրողների (Սրբուհի Տյուսաբ, Սիպիլ, Մարիամ Խատիսյան, Շուշանիկ Կուրդիսյան, Զապել Եսայան) ստեղծագործությունները՝ Վ. Ռոյն իր աշխատանքում «փորձել է ներկայացնել կնոջ հիմնական մտահոգությունները, այն է՝ կրթության տալ հայ կնոջը և նրան մղել ազգի ազատագրման գործին՝ եզրեր գտնելով հայոց հին պատմության ու գրականության մեջ հայ կնոջ վերապահված բարձր դերի հետ: Սակայն, ըստ Ռոյի, մերօրյա հայ

Բ. Լազարևսկու խնդրո առարկա ակնարկաշարը հայ ժողովրդի ցեղասպանությանն արձագանքող ուշագրավ նյութ է, որ սկսվում է XVII դ. անգլիական բուրժուական հեղափոխության նշանավոր գործիչ, աշխարհահռչակ Բանաստեղծ, նաև կրոնաքաղաքական գործերի հեղինակ Ջոն Միլթոնի (1608-1674) վկայակոչմամբ: Այն է. «Միլտոնի նշանավոր բանաստեղծությունը՝ «Դրախտ կորուսյալը», կվերջանա Աստծո և սատանայի կատարյալ գծտության նկարագրությամբ: Երրորդ երգին վերջին խոսքերն են. «Սատանան խորին ողջունով մը պատշաճ հարգանքը հայտնեց երկնային ոգիին, լքեց արևուն ճանապարհը և շտապեց դեպի երկիր. իր թռիչքի ընթացքին քանի մը ցնծալի ոստումներե վերջ հասավ Նպատ լեռան գագաթը» (Նպատը Հայաստանի ձյունածածկ լեռն է):

Անշուշտ, ասիկա պարզ հեքիաթ մըն է, որուն ծագումը շատ հեռավոր անցյալի մը կհասնի: Բայց երբ կմտածեմ այն բոլոր տառապանքներուն վրա, որոնց ենթարկվեցավ Հայաստանը մասնավորաբար վերջին դարերու ընթացքին, կմղվիմ հավատալու, որ սատանան իրավունք ուներ իր արկածախնդրությունները Հայաստանեն սկսելու»⁸:

Ահա, այսպես, հիանալի արևմտահայերենով թարգմանված, մեկը մեկից հետաքրքիր, գրավիչ, իմաստալից էջեր ու հատվածներ: Այդ իսկ առումով էլ շարունակենք. «Հայաստանի մեջ կլիման խիստ է, հողը ամուլ է: Տեսա զով գիշեր մը, լուսնի լուսով, իր խավերը տակնուվրա եղած հրաբխային ժայթքումներով: Ու հիշեցի այն պատկերները, զորս նկարիչ Վրուպել պատրաստած էր Լերմոնտովի «Դև»-ին համար: Դևը ինքնիրեն խոսելով կըսե. «Ես անիկա եմ, որուն ակնարկը կչքացնե ամեն հույս»: Եվ վերջը վերջը Հայաստանի մեջ իմ բնակության միջոցին, այդ բոլոր առասպելները մեկդի նետելով, հաճախ կմտածեի, որ չորս կողմեն թշնամիներով պաշարված ժողովուրդի մը ուրիշ բան չէր մնար, բայց եթե կորսնցնել ավելի բախտավոր պարագայի մը ամեն հույս» (7. X. 1920):

Եվ ակնարկաշարի նրբագգաց հեղինակը հայացքն ուղղում է հայ աղջիկների ու կանանց *բիբերին*, կարդում «բերանով» անասելին, տեսնում լուռ հանդիմանության «այն զարմանալի արտահայտությունը», որ թափանցում է դիտողի հոգու խորքը. «Ես տառապանքի այդ արտահայտությունը առաջին անգամ նկատեցի մատաղատի աղջիկներու աչքերուն, և ոչ թե այրերու կամ ամուսնացած կիներու աչքերուն մեջ ... Ես տեսա անագորոյն տառապանքի արտահայտությունը գրեթե երեխա աղջկան մը աչքերուն մեջ. այդ միայն իր անձնական տառապանքը չէր, այլ և իր մորը և մեծ մորը, որովհետև այդ մայրերեն և մամերեն շատերը իրենց հոգին չէին ավանդեր յաթաղաններու հարվածներուն տակ, այլ, ինչ որ հազար անգամ ավելի սուսկալի է, **Պոլտ հարեմներուն մեջ**: ...Չեմ չափազանցներ, եթե

կինը այլ ռազմավարություն է որդեգրել իր հաստատման ու կայացման ճանապարհին՝ այս անգամ հույսը դնելով դիմադրողական ուժի վրա: Ինչպես Զապել Եսայանի՝ հետեղեռնյան մի գրությունն է վկայում, Վարդանանքի Շուշանիկներն այս անգամ ներկայացվում են որպես դիմադիր ուժ, մատնանշվում է աշխատանքում» (Երկիր, 12-18. XII. 2003):

⁸ Ճակատամարտ, 7. X. 1920: Այսուհետև հղումները կտրվեն տեքստում՝ փակագծերում նշելով թերթի տվյալ համարը: Բնագրային ընդգծումները մերն են:

ըսեմ, որ Հայուհիին թուխ-կապույտ աչքերը միշտ ցոլացումն են հարցումի մը կամ ավելի ճիշտ **համբ հանդիմանություն՝ ուղղված իր ճակատագրին ...**» (7-8. X. 1920):

Եթե գիտենք, որ Բ. Լազարևսկին իրավաբանական կրթություն ունի, ապա, բնականաբար, հասկանալի է, նրա դիտարկումները որքան էլ հագեցած լինեն իրավագիտակցությամբ, այսուհանդերձ, դրանց մեջ ոչ պակաս տպավորիչ են գեղագետի ընկալումները:

Լինելով «Չեխովի դպրոցի» հետևորդ՝ Լազարևսկին անդրադառնում է և հայուհու հանդեպ Չեխովի սիրո «տեսության» բնույթին. ըստ որի՝ «Չեխով զայն կբաղդատե շանթին հետ, որ պահ մը կփայլատակե, ամեն ինչ կլուսավորե և կանհետի: Իսկ այս բաղդատությունը կվերաբերե հայ մանկամարդ աղջկան մը...»⁸: Եվ դարձյալ, նկատի ունենալով նույն հայուհիներին՝ շարունակում է. «Անոնք ավելի սլացիկ և ճկուն կերպարանք ունին, անոնց աչքերը գեղեցիկ են, **բայց և միշտ լուրջ**:

Հաճախ ինձի այնպես կթվի, թե իրենց բիբերու լուրջ արտահայտության մեջ կգտնվի գլխավոր պատճառը այն գեղեցկության, որ ազդած է Չեխովի վրա: Անգամ մը ան ըսավ ինձի. **«Գեղեցկությունն ալ տաղանդ մըն է»: Կթվի, թե այդ միներուն խոսքը կգտնվի իր պատմության մեջ: Տաղանդ, այսինքն հատկություն մը, որ կարթնցնե ուրիշներու, երևութապես նույն մարդոց վրա գերազանցության գաղափարը**» (10. X. 1920):

Աստղանիշով բաժանված ակնարկաշարի երկրորդ մասը վերաբերում է հայ աղջիկների ու կանանց բնավորության, վարք ու պահվածքի արտահայտչական այլևայլ հատկանիշների դրսևորմանը՝ լինեն առաքինություններ, թե թերություններ, որը Լազարևսկու գրչով նորից նոր ծայր է առնում «գեղեցիկ հայուհիներով»: Այն է՝ «Ես տեսած եմ շատ գեղեցիկ հայուհիներ, բայց չեմ տեսած մեկը, որ բացարձակապես զվարթ ըլլա, այն զվարթութենեն, որ կհայտնվի դեմքի յուրաքանչյուր մկանին մեջ:

Ո՛չ իսկ մեկ հոգի ...

Չտեսա ո՛չ ազնվական և ոչ ալ քաղքենի դասերուն մեջ, որոնցմով լեցված են հարավային Ռուսիո խոշոր կենտրոնները:

Արմավիր, Ռոստով և Թիֆլիս, իմ բնակության ընթացքին, կդիտեի հայուհիներուն դեմքերը: Հայ աղջիկներուն երկրորդ հատկանշական գիծն է իրենց շրթներուն ծալքը: Ես չնկատեցի ոչ մեկ գրգռիչ ծիծաղ, զոր կարձակեն հաճախ

⁸ Նկատի ունի Ա. Չեխովի «Գեղեցկուհիներ» հայտնի պատմվածքը (1888), որտեղ գրողն իրեն հատուկ վարպետությամբ նկարագրում է հայկական մի ընտանիք, ուշադրության կենտրոնում պահելով տանտիրոջ աղջկան՝ Մաշային: Գրողի վրա հենց առաջին հայացքից վերջինս թողել էր ցնցող տպավորություն, որի ազդեցության տակ էլ Չեխովը գրում է. «Մեղանի մոտ նստելով՝ նայեցի ինձ թեյ տվող աղջկա դեմքին և հանկարծ այնպես զգացի, կարծես թե ներսս քամի բարձրացավ, սրտիցս ցրեց օրվա տպավորությունները... Դեմս կանգնած էր մի գեղեցկուհի, և ես այդ զգացի առաջին հայացքից, ինչպես, օրինակ, զգում եմ շանթը» (**Չեխով Ա. Պ.**, Ընտիր երկեր, Ե., 1987, էջ 191): Այնուհետև հաջորդում է հայ աղջկա փազվածքուտո գեղեցկության մանրամասն նկարագրությունը:

Ուկրաինիո ու Վրաստանի մանկամարդուհիները ... երկիրներ, որոնք պակաս դժբախտություններ չեն տեսած, և սակայն ավելի երջանիկ են, քան Հայաստանը:

Առանց բացվելու, հայ աղջկան շրթները բարձրաձայն կարտահայտեն այն ցավագին անհրաժեշտությունը, որուն ենթարկված է իրենց ամբողջ ազգը, տառապելու և լռելու, գերեզմանի մը պես լռելու համար ...» (10. X. 1920):

Ապա նկարագրելով նրանց «լավ հագուստը», վարքը, ընտանեկան նիստուկացը, պարզելով բաղձանքներն ու ցանկությունները՝ Լազարևսկին իրավաբան-հետախույզի ճշգրտությամբ արձանագրում է, որ բոլորն էլ փափագում են սովորել՝ Ռուսաստանում լինի, թե արտասահմանում: Եվ որ դա նշանակում է, թե հայուհին, ի վերջո, ազատագրվում է հեգոությունից: «Պետրոգրադի սառնամանիքները,– գրում է ակնարկագիրը,– վախ չէին պատճառեր Կարսի և Ալեքսանդրապոլի բնիկներուն, և առտուն հաճախ կտեսնեի Վասիլևոյի Օստրովի մեջ, այդ սևաչվի գանգրամազ մանկամարդուհիներեն, կարճահասակ, բայց առույգ, որոնք ամառնային հագուստ հագած, կաճապարեն պրոֆեսորի դասին հասնիլ» (12. X. 1920): Եվ թվարկում է ուսումնական հաստատություններում ուսանած շրջանավարտների՝ Տերյան-Կորգանյան, Պապայան, Ակիմով-Էրիսով, Ադամյան քույրեր, Միրիմանյան քույրեր... Անկասկած՝ մերձավոր ծանոթությամբ ու տպավորություններով, որ հավասարապես բնորոշ է Լազարևսկու բոլոր հուշարկումներին:

Ամփոփելով հայ աղջիկների մասին ասելիքները՝ Լազարևսկին դա համարում է ավելի դյուրին, քան ամուսնացած կնոջ հոգեբանություն զննել-բնութագրելը, քանի որ՝ «Կինը, որ իր սերը կուտա մարդու մը, ա՛լ ավելի լռակյաց կդառնա»: Առավել ևս՝ «Ան չի սիրեր իր մտերիմ զգացումները հայտնել ոչ երջանիկ եղած ատեն, ոչ ալ երբ դժբախտ է: Ես չեմ ըսեր, թե ամուսնացած հայուհիները մինչև իրենց մահը հավատարիմ են իրենց ամուսիններուն: Ատիկա ճշմարիտ չպիտի ըլլար...» (12. X. 1920): Հեղինակի տպավորությունն ու համոզմունքն այն է, որ եթե ռուս, ֆրանսիացի, լեհ, նույնիսկ գերմանացի կինը՝ լքելով ամուսնուն, «լալով կամ առանց լացի» գանգատվելով ամուսնուց՝ չարախոսում է, ապա հայ կինը՝ եթե գանգատվելու իրավունք էլ ունենա, չի գանգատվի՝ **«ամենաբարձր արժանապատվությամբ»**: Ավելին. որպես բարձրագույն արժանիք, հայ կնոջ այդպիսի նկարագիրը նա համարում է անբաղդատելի բացառություն՝ շեշտադրելով. «Չեմ գիտեր, թե այս երևույթը հատկանշակա՞ն է հայ կիներուն համար, բայց ինձի կթվի, թե այդ հազվագյուտ բացառություն մըն է ուրիշ ազգերու կիներուն համար» (13. X. 1920):

Ինչպես տեսնում ենք, կանանց պարագայում ևս Լազարևսկին հաստատում է առաքինության նույն չափանիշը՝ արժանապատ-վությունը, որը նույնպես, իբրև մարդկային բարձր հատկանիշ, պատիվ է բերում հայ կանանց:

«Կիների» մարդկային էության ու կեցվածքի քննական արժևորումը շարունակվում է, և գրողի ուշադրությունն այս դեպքում էլ գրավում է ամուսին կորցրած, երկու սիրուն զավակ ունեցող մի գեղեցիկ կին՝ հազիվ քսանհինգ տարեկան. «ձեռքը խնդրեցին հարուստ և ընկերային բարձր դիրք գրաված մարդիկ», և կինը մերժում է՝ ամեն անգամ նույն պատասխանով. «– Վե-

բամուսնանալով՝ ինքզինքիս համար բան պիտի գողնամ զավակներես, և իրավունք չունիմ այդպես ընելու, անոնց մե՞ղքը ինչ է, որ հայրիկը մեռած է: Ես պարտիմ անոնց, թե՛ հայրը և թե՛ մայր ըլլալ» (13. X. 1920),– վկայում է ակնարկագիրը՝ գնահատելով զավակների հանդեպ հայ մայրերի անձնուրաց պարտավորության գիտակցությունը, մանավանդ երբ չկա հայրը:

Իրոք, հեղինակի մտաբերումների շարքը անսպառ է, մի տեղ էլ նրբանրկատությունը նահանջում, և հիշողությունը գալիս գամվում է ցեղա-սպանության տարիների զարհուրելի իրողությունների՝ «ամենե աղքատ, գրեթե մուրացիկ դասերու, այրիներուն և մենավոր կիներուն» ճակատագրերին, որպիսիք ականատեսի դառնությամբ դիտարկվում է Լազարեսկին...

Մայրական դրաման՝ ամենից դրամատիկը, ավելի քան ողբերգական՝ հայ ժողովրդի մայրերի պարագայում, թերևս, այդ պատճառով էլ այդպես սրտառուչ, այդչափ համակող է հայոց մայրերգությունը: Բայց և ի պատիվ գրող-իրավաբանի, արժանին հատուցենք նրա նրբագաց, զգայական «հոտառությանը», նաև ժամանակի ու ապագա ընթերցողի զգացողությունը և տրամադրությունը կանխազգալու, որսալու դյուրագաց կարողության համար: Քանի որ, եթե մինչև այս պահը հեղինակի ուշադրությունն ու հուշարկումը գամված էին թշվառներին, ապա այդ պահից նա շրջվում և անարգանքի սյունին է գամում հայ հարուստների անարժան-անպատիվ խավին, դժբախտաբար, մեծապես տեղին ու ցավալի: Անչափ ցավալի հուշարկումներով և այսօրինակ ընդհանրացումով. «Միայն, երբեմն այն գաղափարը կունենամ, թե թշվառ մայրերու ու զավակներու հանդեպ անտարբերությունը ամենեն քստմնելի երևույթն է, զոր տեսած եմ հայ բարձր ընկերության մեջ...» (13. X. 1920):

Այո, ամբողջ հարցն այն է, որ նման «բարձր ընկերությունները» բոլոր ժամանակներում էլ (առ մեր օրերը) երբեք **բարձր** չեն եղել: Առանձին Թամամշև-Մանթաշև բացառություններով: Իսկ «արիավիրքը դարմանելու» համար երբեք էլ միահամուռ ջանք, ավելի ճիշտ՝ **ազգային արժանապատվություն** չեն դրսևորել. գերի են եղել անհարկի շքեղության, փառասիրության, ազահության... Ուրեմն և երբեք անտեղի չէ ո՛չ մի նկատառում կամ շահ չունեցող Բորիս Լազարեսկի մարդ-անհատի նգովք հիշեցնող խոսքը. «Երբեմն ինձի այնպես կթվի, թե այս մեծ մեղքին համար է, որ Աստված կամ ճակատագիրը ո՛չ երջանկություն և ո՛չ ալ հանգիստ կուտա ամբողջ Հայաստանի...» (13. X. 1920):

Ապա Լազարեսկին անցնում է «...հայ ազնվականությանը պատկանող» կանանց ու աղջիկներին, որոնք «Իրենց մանկությունն ուրիշ բան չէին հագներ, բայց միայն նուրբ կտավե զգեստ մը և արտասահմանի մեջ կառնեին իրենց ուսումը:

Անոնք ամառը կանցնեին Պիարից կամ Օսթանտ և կճանչնային աշխարհի բոլոր նշանավոր դեմքերը: Նյութական հոգեր չունեին, բայց և այնպես ոչ մեկ երջանիկ կթվեր: Իրենց աչքերը կարտահայտեին միշտ անձկություն կամ մտահոգություն և նոր տպավորություններու հավիտենական որոնումը: Միշտ բարոյական ծարավը ունեին: Ահա թե ուր պետք է փնտրել իրենց անձկության գլխավոր պատճառը» (14. X. 1920):

Ըստ հեղինակի, աղջիկներն ունեն «ընկերուհիներ, բայց ոչ բարեկամուհիներ, բացի մանկության շրջանից»։ Քանի մեծանա՝ այնքան կավելանա իր բարոյական մենակությունը... «Ընկերուհիները կմնան, բայց բարեկամուհիները կչվեն անդարձ»։ և ապա. «Ռուս կամ գերման աղջիկը, առաջին հուսախաբությունեմ վերջ, կփնտրե բարեկամություն մը։ Հայուհին մինչև ամուսնությունը, և երբեմն նույնիսկ մինչև մահը, երբեք չի հավատար կիներու բարեկամության։

Եվ իր հոգին կմնա մենավոր» (15. X. 1920)։

Ապա հիշատակվում են և այդ «մենավոր» հոգիներին ինքնահատուկ բնավորության, վարք ու խառնվածքի հատկանիշներ, ինչպես. առաջին տպավորության առանձնակի կարևորությունը՝ լինի թատերախաղ, գիրք, մարդ՝ հաճո կամ անհաճո... Ապա այսպիսի համոզված. «Միայն մեկ բան կհաստատեմ։ Ոչ մեկ ազգի կնոջ հոգին այնքան մենակ է, որքան հայ կնոջը» (15. X. 1920)։ Եվ գրող-իրավաբան՝ ասել է և հոգեբան Լազարևսկին ենթադրում է, թե այդպիսի խառնվածքը պետք է որ ունենա խորհրդատվության ու «խորհրդապաշտության» հակում։ Այնինչ, Ռուստովի և Արմավիրի եկեղեցիներում կան ծերեր, կանայք ու տղաներ, բայց մանկամարդուհիներ չեն լինում։ Հանդիպել է միայն Ջատկին։ Նույնը եղել է Երևանում. առհասարակ «պաղ են կրոնքինի հանդեպ»։ Հարցրել է մի հայի, պատասխանն եղել է. «Ատենոք մենք՝ հայերս, շատ հավատացյալ էինք և անդադար կաղոթեինք։ Հետո տեսանք, որ Աստված մեզի չօգներ և ամեն հավատք կորսնցուցինք» (16. X. 1920)։

Այդուհանդերձ, «հետախուզության» շնորհիվ հասկանալով տղամարդկանց «գործնականի ու մտքի» «պատշաճությունը» Աստծու հանդեպ՝ կանանց պարագայում չի հասկանում։ Ի վերջո, գտնվում է մի մանկամարդուհի, որը սկզբունքորեն Աստծուն չի հավատում, «անդենական կյանքին» ևս, և հեղինակի խնդրանքով արտասանում է իր բանաստեղծություններից մեկը։

Բանաստեղծական տողերին հետևում են, այսպես ասած՝ չեզոքացնող, երկսայրի տողեր, որոնց, իրոք, տիրապետում են միայն հմուտ ու ազնիվ հրապարակախոսներ։ Այդպիսին է և Բորիս Լազարևսկին. խորաթափանց, շրջահայաց, օբյեկտիվ-ուղղամիտ, ի մասնավորի նաև վերջնաէջերի սահմանումներ, ընդհանրացումներ ի մի բերելիս։ Անշուշտ, ցավ ու դավի, անելանելիության ծանրությունը փոքր-ինչ մխիթարական դարձնելու, բեռնաթափելու միտումով։ Բայց ծանրությունը անելանելիությամբ մնում-առկալիվում է գրող-իրավաբանի՝ նման պատկերավոր առած-ասացվածքային համագոր տարողությամբ. այն է՝ «Ես չեմ հիշեր այս բանաստեղծության վերջին տողերը, բայց այս քանի մը տողերը շատ բան բացատրեցին ինձի և հասկցա, թե անհարմար է այդ խնդիրներու մասին հարցաքննել մանկամարդուհին՝ **աղջիկը ժողովուրդի մը, որ կորսնցուցած է** իր հավատքը, ճիշտ ինչպես չվանի մասին չեն խոսիր կախված մար- դու տան մեջ» (16. X. 1920), - ճշգրիտ բանաձևում է նրբազգաց գրող-իրավաբանը. և, այդուհանդերձ, անհուսության մատնված ժողովրդի համար որոնում ինչ-ինչ հուսո հանգրվաններ։ Իհարկե, այս անգամ նույնպես հայուհիների օգտին, նրանց համար՝ առայժմ այս դեղատոմսով. «Բայց ամեն կանոն իր բացառությունը ունի, և եթե ինձի չէ հանդիպած հավատավոր կամ խորհրդազգած

մանկամարդուհի, կրնամ ըսել, թե գիտեմ և կարդացեր եմ քերթվածները հայ լուրջ բանաստեղծուհիի մը: Անոր բանաստեղծություններեն յուրաքանչյուրը տոգորուն է խոր հավատքով մը առ Աստված:

Կարդացեք Շահինյանը, որ Մոսկվայի մեջ ուսանեցավ և ռուսերեն գրեց, բայց իր տաղանդը ավելի միջազգային է և ճշմարիտ» (16. X. 1920): Արձանագրում է Լազարևսկին՝ կանխագուշակելով Մարիետա Շահինյանի ազգասեր գործունեությունը ողջ կյանքում:

Ինչպես նշվեց, «Հայաստանի աղջիկներն ու կիները» թարգմանվել ու հրապարակվել է Պոլսում: Բնականաբար, այդ միջոցին հեղինակն ունեցել է բազմաթիվ ծանոթություններ, որ հաստատվում է ակնարկում տեղ գտած մի ամբողջական, հետաքրքիր հատվածով. «Կրնայի թվել առնվազն տասնյակ մը բանաստեղծուհիներ և գրագիտուհիներ, բայց անոնց լեզվին անծանոթ ըլլալով, չպիտի կրնամ մեջբերումներ ընել: Միայն խորհուրդ կուտամ ամեն հայ աղջկան կարդալ Սրբուհի Տյուսաբի գործերը: Տիկին Տյուսաբ ծնած է 1842-ին (1841-ին - Ջ. Ա.) և մեռած՝ 1901-ին: Ան առաջինը եղավ, որ նվիրվեցավ հայ կիներու և աղջիկներու պաշտպանության: Ձեզի համար գաղտնիք մը չէ, թե շատ չըներ, որ համաձայն ընդունված սովորության, հայ կինը չէր համարձակեր խոսիլ իր ամուսնուն ներկայությանը: Թերևս ատիկա առաջ կուգար այն բանեն, որ **հայ տղամարդիկը շատ կսիրեն իրենք խոսիլ կամ թերևս Արևելքի առանձնահատուկ կարգապահության հետևանք էր այդ:**

Տյուսաբի լավագույն և ամենեն կարևոր գործերն են «Մայտա», «Միրանույշ» և «Արաքսիա կամ վարժուհի»: Չեմ գիտեր, թե այս գործերը թարգմանված են ռուսերենի, բայց շեշտել հետևյալ իրողությունը, կարևոր է: Անցյալ դարու կեսին, երբ Արևելքի կիներուն մեծամասնությունը կարդալ անգամ չէր գիտեր, հայաստանցի կին մը համարձակվեցավ ասպարեզ իջնել իր իրավունքներուն պաշտպանության համար, և իբրև միջոց, ընտրեց գրականությունը: Անոր հաջորդեցին ուրիշներ, իրենց ժողովուրդին տանջանքները հասցնելով մինչև Եվրոպա:

Ծանոթացած ըլլալով, թեև շատ հարևանցի, հայ կին գրողներու՝ իմ գրչի քույրերուն կենսագրությանց, նկատեցի, որ գրեթե բոլորն ալ կմեծնային և իրենց ուսումը կառնեին Պոլսո մեջ կամ Ռուսաստան և կամ արտասահման, և հասկցա հայուհիներուն բոլորն ձգտումը՝ մեկնելու ո՛ր և է տեղ առաջին պատեհությամբ» (16. X. 1920):

Հայ աղջիկներին ու կանանց վերաբերող ռուս ուսումնասիրող-ականատեսի հայացքների ու գնահատանքի անդրադարձի վերծանման՝ իմաստավորման բանալին ևս տրամադրում է հեղինակը՝ հակիրճ ամփոփումով՝ ծաղկաքաղով ներկայացվող այս հատվածներով ու տողերով. «Անգամ մը փողոցեն անցած ատեն... լսեցի. «Հայերը իրենք են պատասխանատուն իրենց կրած դժբախտությանց»:

... Ես քաղաքականութենե չեմ հասկնար, ատիկա իմ գործս չէ, բայց գրողի հոտառությունը ինձի կզգացնե, թե ատիկա բոլորովին ճիշտ չէ:

Ենթադրենք, թե այդ մեղադրողը կամ անճարակ հոգեբանը քիչ մը իրավունք ուներ իր խոսքին մեջ. «Հայերը իրենք են հանցավորը»: Բայց այն չհամարձակեցավ ավելացնել «նա՛ն Հայուհիները»: Եվ սակայն ոչ միայն իմ, այլև ուրիշներու կողմէ մեջբերված իրողությունները կապացուցանեն, որ Վանի լճին մոտ և Ղարաբաղի մեջ ամենեն ավելի կիները, աղջիկները և մանուկներն են, որ տառապեցան:

Եվ համարձակորեն պիտի պատասխաներ, թե առաջին և երկրորդ ակնարկին:

- Ինչե՛ր կան խոսելիք Հայաստանի աղջիկներու և կիներու ճակատագրի մասին, և պետք է այդ բոլորը ըսել այնպես, որ ամբողջ աշխարհը լսե և մտածե այդ լռակյաց և հյու դժբախտներուն վրա ...»: Եվ վերջապես. «... միակ սփոփանքը և միակ հանգիստը Աստծու կողմէ լքված Հայաստանի, ինչպես և դժբախտ Ռուսաստանի համար ...

Մշակույթն դուրս երջանկություն չկա և չի կրնար ըլլալ երկրի մը համար: Եվ այն երկիրը, որուն կիները և ապագա մայրերը այնքան տենչանք ունին այդ մշակույթին, չի կրնար կորսվիլ, ինչքան ալ պզտիկ ըլլա իր երկրամասը, ինչքան ալ բազմաթիվ ըլլան իր թշնամիները... Որովհետև զգացումին և տաղանդին ուժը ամեն տեղ է և միշտ գերազանց է բնության անիծապարտ գործեն» (16. X. 1920):

1914-1917-1920 թթ՝. Առաջին աշխարհամարտ, հայոց ցեղասպանություն - «Մեծ եղեռն-մեծ արհավիրք», հեղափոխություն-հակահեղափոխություն և Հայաստանի Հանրապետություն իրողությունների բովում հայ ժողովրդին վիճակված ողբերգական ճակատագրի ընթացքով՝ խորհրդանշական ավարտ:

Մերօրյա ընթերցողին ահա այսպես է ներկայանում ռուս գրող-իրավաբան Բորիս Լազարևսկու տաղանդավոր գրչով թղթին հանձնված՝ «խորագրած» մարգարեական սահմանումներով, բանաձևերով՝ նրբամիտ, նրբիմաստ կոսմոսներով, առավել ևս ուշագրավ դիտարկումներով լի «Հայաստանի աղջիկներն ու կիները» ակնարկաշարը:

ДЕВУШКИ И ЖЕНЩИНЫ АРМЕНИИ В ЦИКЛЕ ОЧЕРКОВ БОРИСА ЛАЗАРЕВСКОГО

ЗАКАРЯН А. А.

Резюме

В 1919–1920 гг. русский писатель Борис Лазаревский (1871–1936) в армянонаселенных городах России – Ростове, Армавире, а также в Тифлисе, Ереване выступил с лекциями об армянских женщинах. Отправляясь в Париж через Константинополь, он в 1920 г. в нескольких октябрьских номерах местной газеты „Чакатамарт“ („Битва“) публикует в переводе на западноармянский цикл очерков–исследований „Девушки и женщины Армении“. В статье обстоятельно представлены взгляды писателя и его оценка образа армянской женщины, армянской действительности в целом.